

Hoofdstuk 8 | De tijd van burgers en stoommachines [havo]

8.1 DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

a - ingrijpende verandering in productiemethoden, waarbij handarbeid wordt vervangen door machines

- in Groot-Brittannië aan het eind van de 18e eeuw

b 1 het grootste deel van de bevolking woont in de stad, 2 industrie en diensten zijn de belangrijkste middelen van bestaan.

c - kapitalisten, industriearbeiders en middenklasse (leraren, ambtenaren, artsen, kantoorpersoneel en winkeliers)

2

Bijvoorbeeld:

a - Handelskapitalistische ondernemers importeerden katoen uit de Britse kolonie India.

- Ondernemers zetten op het Britse platteland spinners en wevers aan het werk om stoffen te maken van ruwe katoen en investeerden in nieuwe technieken om aan de stijgende vraag te voldoen.

- Uitvinder Watt verbeterde de stoommachine, waarmee met stoomdruk wielen in beweging werden gezet. De machine bleek bruikbaar in veel industrieën.

b Door de stoomtrein was grootschalig transport van grondstoffen en producten mogelijk. De treinenbouw bevorderde weer de machine-industrie, de steenkool- en ijzerwinning, de handel en de groei van de steden.

3

Bijvoorbeeld:

a (1) IJzer werd vervangen door staal, bruikbaar voor de bouw van bruggen. (2) De komst van elektriciteit bracht de elektrische straatverlichting. (3) De chemische industrie leverde onder meer plastics. (4) De voedingsmiddelenindustrie bracht margarine voortbracht.

b Bedrijven gingen ook systematisch gebruik maken van de wetenschap met laboratoria waar wetenschappers werkten aan de vernieuwing en verbetering van producten.

4

Bijvoorbeeld:

a Ja, want de industriële revolutie leidde in de 19e eeuw vooral tot optimisme. Het stijgende levenspeil en de talloze vernieuwingen versterkten het vooruitgangsgeloof.

b Ja, dankzij de industrialisatie (stoomtreinen, ijzeren rails) kon de reistijd tussen steden enorm verkort worden. Ure zou dit waarschijnlijk zien als een 'zegening van de mechanisatie'.

5

Bijvoorbeeld:

Op de foto staan mensen in de industriële samenleving (Amsterdam, 1900) die een belangrijk gevolg van de industrialisatie meemaken: de opkomst van de spoorwegen (links) en het minder belangrijk worden van de vervanging van koetsen met paarden (rechts).

EINDOPDRACHTEN

6

4, 2, 1, 3

7

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: In 1830 kwam de eerste spoorlijn gereed, tussen de textielstad Manchester en de havenstad Liverpool. Dit maakte grootschalig transport van grondstoffen en producten mogelijk.

- ontwikkeling: De industrialisatie begon in Groot-Brittannië en werd in de 19e eeuw verspreid naar de VS, het Europese vasteland en Japan. Daarna industrialiseerden in de 20e eeuw ook andere delen van de wereld.

- verschijnsel: Door de industrialisatie ontstonden een grote industriële arbeidersklasse en een nieuwe klasse van kapitalisten die hun geld belegden in de industrie en de handel.

- handeling van een persoon: Uitvinder Charles Watt bouwde een verbeterde stoommachine, waarmee met stoomdruk wielen in beweging werden gezet. Deze machine bleek zeer bruikbaar in allerlei industrieën en verhoogde productie enorm.

- gedachtegang van een persoon: De industriële revolutie leidde in de 19e eeuw bij velen tot optimisme. Het stijgende levenspeil en de talloze vernieuwingen versterkten het vooruitgangsgeloof. De menselijke mogelijkheden leken onbeperkt.

b Door mijn kennis van deze kenmerkende aspecten begrijp ik beter dat uitvindingen en industrie nog steeds veel met elkaar te maken hebben.

HERHALING

8

B, D

9

C, D

10

B, C

11

Bijvoorbeeld:

Op de afbeelding is industrie te zien in Tilburg in 1900.

VERDIEPING

12

Bijvoorbeeld:

a Bron 3: een (relatief) snelle ontwikkeling. In vijftien jaar (1831-1846) gingen bijvoorbeeld tienmaal zo veel arbeiders werken aan machines die door stoom werden aangedreven.

Bron 4: een langzame stijging van de meeste lonen tussen 1841-1860.

b De totale loonkosten daalden. De lonen stegen iets maar het totaal aantal arbeiders nam erg af door de toepassing van stoomkracht.

13

Bijvoorbeeld:

a De mens belast het milieu van de aarde vanaf de landbouwrevolutie (10 000 jaar geleden), vooral vanaf de industriële revolutie.

b De affiche is een waarschuwing uit 1981: het vervuilen van het milieu leidt tot een leefbare wereld voor onze nakomelingen ('Voorouders bedank'). Het afgebeelde kind is bang en ongezond door de milieuproblemen (kapotte spoorlijn, blikken met gif, vervuild water) in de moderne samenleving (stad met hoge gebouwen).

8.2 POLITIEK-MAATSCHAPPELIJKE STROMINGEN

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

a Pruisen kreeg er in het westen veel gebied bij. De zuidelijke Nederlanden (België) werden bij Nederland gevoegd.

b Frankrijk kreeg weer een koning uit het huis Bourbon. Overal werden burgerrechten beperkt en voorrechten van adel en kerk hersteld.

2

Bijvoorbeeld:

a - (1) Ze wilden een grondwet die de koninklijke macht beperkte en persvrijheid en andere burgerrechten garandeerde. (2) De regering moest ondergeschikt zijn aan een gekozen volksvertegenwoordiging. (3) De wet moest voor iedereen gelijk zijn. (4) Vrijheid van de burgers was belangrijk.

- burgerij

b voorliefde voor het eigen volk, streven naar de vorming van een natiestaat

c - (1) Ze wilden de historische gegroeide toestand zo veel mogelijk wilde behouden. (2) De leiding van kerk, adel, monarchie en leger was voor iedereen het beste.

- adel, geestelijkheid en officieren

3

Bijvoorbeeld:

Zij hadden geen eigen natiestaat. Duitsland en Italië waren verdeeld in kleine staten en Griekenland was deel is van het Ottomaanse rijk.

4

Bijvoorbeeld:

a (1) In 1830 kreeg Frankrijk na een opstand in Parijs een ander koningshuis dat meer rekening hield met de burgerij. (2) België scheidde zich af van Nederland en werd een onafhankelijk koninkrijk met een liberale grondwet. (3) In 1848 maakte een bloedige volksopstand in Parijs een eind aan de Franse monarchie. De koning vluchtte, de liberalen namen de macht over en Frankrijk werd weer een republiek.

b Met oorlogen wakkerde Bismarck de nationale gevoelens onder Duitsers aan om een verenigd Duitsland te krijgen onder leiding van Pruisen, zonder Oostenrijk. Na de gewonnen oorlog tegen Frankrijk erkenden de andere Duitse vorsten op 18 januari 1871 de koning van Pruisen als keizer van het nieuwe Duitsland.

c (1) In heel Europa ontstond een agressief nationalisme, dat het eigen volk verheerlijkte en andere volken als minderwaardig beschouwde. (2) In het Habsburgse en het Ottomaanse rijk groeide het verlangen van volken naar een eigen staat.

5

Bijvoorbeeld:

a - Ze waren voor gelijkheid en tegen verschillen in macht en inkomen.

- arbeiders

b Ze wilden met een revolutie (opstand) de staat overnemen, het kapitalisme omverwerpen en de productiemiddelen (bedrijven) in staatseigendom brengen. In de klasseloze maatschappij zou niet meer geproduceerd worden voor de winst, maar voor de behoeften van de mensen.

c Ze wilden het lot van de arbeiders binnen de bestaande maatschappij verbeteren. Ze waren voor de parlementaire democratie en wilden samen met 'burgerlijke' partijen met wetten hervormingen doorvoeren.

6

Bijvoorbeeld:

a Het *Communistisch Manifest* en *Das Kapital*.

b - Marx is de belangrijkste grondlegger van de ideeën van het socialisme, een van de politiek-maatschappelijke stromingen die opkwamen in de 19e eeuw.

- Marx kwam op voor de belangen van arbeiders, terwijl hij uit een welgesteld burgergezin kwam.

7

Bij het liberalisme (*bijvoorbeeld:*) vanwege de burgers die geleid worden door de vrijheid.

EINDOPDRACHTEN

8

5, 6, 1, 4, 3, 2

9

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: In 1848 maakte een bloedige volksofstand in Parijs een eind aan de Franse monarchie. De liberalen namen de macht over en Frankrijk werd weer een republiek. Dit toont de opkomst van het liberalisme als politiekmaatschappelijke stroming.

- ontwikkeling: Aan het eind van de 19e eeuw groeide in heel Europa een nieuw, agressief nationalisme, dat het eigen volk verheerlijkte en andere volken als minderwaardig beschouwde.

- verschijnsel: Nieuwe politieke stromingen zoals liberalisme, nationalisme en socialisme verzetten zich in de 19e eeuw tegen de autoritaire orde op het Europese vasteland van koningen en edelen.

- handeling van een persoon: Kanselier Bismarck wakkerde de nationale gevoelens aan om een verenigd Duitsland onder leiding van Pruisen zonder Oostenrijk te krijgen. Zo gebruikte hij het nationalisme voor zijn doel.

- gedachtegang van een persoon: Volgens de filosoof John Stuart Mill mocht de vrijheid van het individu alleen worden beperkt om te voorkomen dat anderen schade leden. Dat is een typische gedachtegang van een liberaal, die persoonlijke en economische vrijheid wil.

b Door mijn kennis van deze kenmerkende aspecten begrijp ik beter hoe en waardoor politiekmaatschappelijke stromingen als het liberalisme, nationalisme en socialisme, die tegenwoordig nog steeds grote invloed hebben, zijn ontstaan.

HERHALING

10

a conservatisme

b liberalisme

c nationalisme

d conservatisme

11

A, B, C

12

A, B

13

Bijvoorbeeld:

Bij het conservatisme (*bijvoorbeeld:*) want de door de afspraken die daar werden gemaakt, werd veel van het ancien régime hersteld.

VERDIEPING

14

Bijvoorbeeld:

- a - Het liberalisme streefde naar individuele vrijheid en burgerrechten. De Vrijheid wordt gesymboliseerd door de vrouw ('Freiheit').
- Het socialisme streefde naar gelijkheid. Links staat 'Gleichheit' en op de wereld staat de naam en een uitspraak van Karl Marx.
- b Ze keurden de afbeelding af omdat deze gaat over gelijkheid van volken. Zij waren voor ongelijkheid van volken.

15

Bijvoorbeeld:

Mill schreef dat het individu: 'over zichzelf en over zijn eigen lichaam en geest heerst' en anderen (zoals de overheid) alleen macht over hem mag uitoefenen om te voorkomen dat hij schade toebrengt aan anderen. De nadruk op de vrijheid van het individu is typerend voor een liberaal.

16

Bijvoorbeeld:

De gematigde (sociaaldemocratische) variant van het socialisme. Het blad wilde wel een omwenteling van de samenleving, maar wilde die bereiken via de parlementaire weg, omdat het blad pleit voor democratie en algemeen kiesrecht.

17

Bijvoorbeeld:

- a Ze waren tegen de oorlog.
- b Ze waren solidair met de Franse arbeiders en zagen de despoten van alle landen als hun vijand.
- c Bij het samen dansen van arbeiders uit verschillende werelddelen en bij de teksten 'Brüderlichkeit en 'Proletarier aller länder vereinigt euch!'.

8.3 DEMOCRATISERING

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

3, 4, 5, 2, 1, 6

2

Bijvoorbeeld:

b - (1) Koningen verloren steeds meer macht door de Magna Carta (1215) en de Glorious Revolution (1868) terwijl het parlement steeds meer macht kreeg. Het bepaalde vanaf koningin Victoria (1837) wie ministers werden.

- (2) In de 19e eeuw werd het mannenkiesrecht uitgebreid, met algemeen mannenkiesrecht in 1918 en algemeen vrouwenkiesrecht in 1928 (en uitbreiding tot vanaf 18 jaar in 1969).

c - tot 1918: Conservatieve Partij en Liberale Partij

- na 1918: Conservatieve Partij en Labour Party

3

Bijvoorbeeld:

a - Uit vrees voor socialistische revolutie gaf hij toe aan de liberalen.

- Pruisen zou een constitutionele monarchie worden en Pruisen opgaan in één Duitsland.

- Pruisen kreeg een grondwet en een parlement met budgetrecht, maar het ging nog niet op in een groot Duitsland.

b De grondwet gaf de keizer grote macht. Het parlement had beperkte rechten. Er was algemeen mannenkiesrecht.

4

Bijvoorbeeld:

- Argumenten voor: Duitsers leerden niet om te gaan met democratie en kregen een voorkeur voor autoritaire leiders. De politieke elite van het keizerrijk zou ook bewust een agressief nationalisme onder de bevolking hebben aangewakkerd.

- Argumenten tegen: Democratische partijen kregen geleidelijk steeds meer invloed en stemmen. Het ontstaan van een vrije pers en vakbonden waren ook democratische ontwikkelingen.

5

Bijvoorbeeld:

Op de afbeelding legt een minister verantwoording af aan de Tweede Kamer, waarin alleen mannen zitten. De troon is leeg. Door de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid had de koning niets meer te zeggen. De door het volk gekozen vertegenwoordigers hadden voortaan de hoogste macht.

EINDOPDRACHTEN

6

7, 1, 8, 2, 6, 4, 3, 5

7

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: In 1919 kregen in Nederland ook vrouwen kiesrecht. Vanaf toen was Nederland een parlementaire democratie met algemeen kiesrecht.

- ontwikkeling: In Groot-Brittannië ging de strijd om democratisering niet om de rechten van het parlement, maar om het kiesrecht, dat geleidelijk werd uitgebreid.

- verschijnsel: In Duitsland bleven de politieke macht, de staatsbureaucratie en het leger, ondanks verkiezingen voor de Rijksdag, grotendeels in handen van de Pruisische adel.
  - handeling van een persoon: Thorbecke schreef een nieuwe grondwet (1848).
  - gedachtegang van een persoon: Bismarck voerde algemeen mannenkiesrecht in, omdat hij dacht dat de massa van het volk conservatief zou stemmen.
- b Door mijn kennis van dit kenmerkende aspect begrijp ik beter hoe het democratiseringsproces in verschillende Europese landen geleidelijk en verschillend is verlopen en dat hierdoor deels verschillende en deels overeenkomstige politieke culturen zijn ontstaan.

HERHALING

8

C

9

A

10

A, B

11

Bijvoorbeeld:

Op de afbeelding is het parlement van Duitse staten in 1848 te zien dat een grondwet opstelde voor de toekomstige Duitse staat. Dit was het begin van de Duitse democratisering.

VERDIEPING

12

Bijvoorbeeld:

- indirecte oorzaak: De Pruisische koning heerste nog als een absoluut vorst.
- directe oorzaak: de opstand in Parijs.
- direct gevolg: In de Paulskerk in Frankfurt kwam een nationaal parlement bijeen.
- indirect gevolg: Pruisen kreeg een grondwet en een parlement met budgetrecht.

13

Bijvoorbeeld:

- a - Thorbecke vond censuskiesrecht noodzakelijk, omdat iemand zonder voldoende inkomsten volgens hem afhankelijk is van anderen en daarom niet in het algemeen belang kan denken.
- Kuyper is tegen het censuskiesrecht, omdat volgens hem de 'kleine luyden' evenveel te zeggen moeten hebben als de 'verrijkte burgerij'.
- b Nee, dat past niet, want in de bron beroept hij zich op de volkssoevereiniteit en de leuze 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' en hij stelt dat geen christen tegen democratie kan zijn.

14

Bijvoorbeeld:

- a De Duitse samenwerking in de Frans-Duitse Oorlog in 1870 onder Pruisische leiding.
- b De samenwerkende Duitsers komen onder Pruisische heerschappij.
- c Ja, in 1871 drukte Bismarck voor Duitsland een grondwet door die de keizer grote macht gaf.

8.4 DE EMANCIPATIEBEWEGINGEN

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

a Een emancipatiebeweging streeft naar gelijke rechten en kansen. Het feminisme wilde gelijke rechten en kansen voor achtergestelde vrouwen ten opzichte van mannen.

b De liberale premier Asquith hield vrouwenkiesrecht tegen, terwijl een meerderheid in het Lagerhuis er voorstander van was. Uit frustratie gingen suffragettes over tot gewelddadige acties, maar deze leidden niet tot vrouwenkiesrecht.

2

Bijvoorbeeld:

a In de hogere burgerij werd de achterstelling van het meest gevoeld, omdat die vrouwen niet behoorden te werken, niet zonder begeleiding naar buiten mochten en niet deelden in ouderlijke of financiële macht.

b (1) Steeds meer meisjes gingen naar de middelbare school. (2) Steeds meer burgervrouwen gingen werken.

3

Bijvoorbeeld:

a feminisme, confessionalisme en socialisme

b In Duitsland waren katholieken tweederangsburgers geweest tot ze in 1848 godsdienstvrijheid kregen. Na 1871 nam protestantse Bismarck met liberale steun allerlei antikatholieke maatregelen. Om hun rechten te verdedigen, richtten katholieken de Centriumpartij op die veel kiezers achter zich kreeg.

4

Bijvoorbeeld:

a (1) Kuyper brak met de hervormde kerk en stichtte de gereformeerde kerk. (2) In 1878 organiseerde Kuyper een handtekeningenactie tegen een nieuwe liberale schoolwet. (3) Kuyper richtte in 1879 de Antirevolutionaire Partij op, de eerste landelijke politieke partij van Nederland.

b Er werden veel handtekeningen opgehaald, maar de schoolwet kwam er toch. De ARP was wel een succes; Kuyper werd later minister-president.

5

Bijvoorbeeld:

a De acties van de suffragettes waren gewelddadig, die van de (meeste) Nederlandse feministen niet.

b - In bron 17 worden de wild gebarende suffragettes (links) afgebeeld in gescheurde kleren met bommen, een bus petroleum en een fakkel. De rijk geklede Nederlandse feministen verwijten hen voor 'wilde beestenkiezrecht' op te komen en trekken een lijn tussen hen en de suffragettes.

- In bron 18 legt de Nederlandse feministische organisatie uit dat het principieel en tactisch verkeerd is om geweld te gebruiken. Zij zegt dat het haar schade toebrengt.

6

Bijvoorbeeld:

a Het is een affiche van de katholieke politieke partij (*Das Zentrum*) die de belangen beschermt (schild met kruis) van de (achtergestelde) gewone (katholieke) boerenfamilie, het eigen dorp en de (land)arbeid.

b Bij de opkomst van de politiek-maatschappelijke stroming het confessionalisme, want de liberale affiche keert zich tegen 'zwarte overheersing' waarbij de non bij de stembus (links) hoort.

EINDOPDRACHTEN

7

3, 1, 2, 4, 6, 5

8

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: In 1878 organiseerde Kuiper een handtekeningenactie tegen een nieuwe liberale schoolwet, omdat hij vreesde dat veel kinderen hun geloof op de neutrale school zouden verliezen.

- ontwikkeling: Onder invloed van het feminisme werd de positie van vrouwen in veel landen verbeterd. Op allerlei terreinen werd hun achterstelling ten opzichte van mannen minder.

- verschijnsel: Vanaf 1870 ontstonden emancipatiebewegingen van achtergestelde groepen: socialisme, feminisme en confessionalisme. Omdat zij politieke actievoerden om gelijkberechtiging te verwezenlijken, waren het ook politiek-maatschappelijke stromingen.

- handeling van een persoon: In Duitsland nam de protestantse Bismarck met liberale steun allerlei antikatholieke maatregelen. Om hun rechten te verdedigen stichtten katholieken een politieke partij, de Centruumpartij.

- gedachtegang van een persoon: Kuiper vond dat het in politiek en maatschappij draaide om de tegenstelling tussen geloof en revolutie, waarmee hij de verlichting bedoelde.

Vanwege deze antithese werkte hij samen met de katholieken, die ook een politieke partij vormden.

b Door mijn kennis van dit kenmerkende aspect begrijp ik beter hoe en waarom politiek-maatschappelijke bewegingen en emancipatiebewegingen als confessionalisme en feminisme, die nog steeds in een belangrijke rol in onze samenleving spelen, zijn ontstaan.

HERHALING

9

C

10

A, B, C

11

A

12

Bijvoorbeeld:

Deze protestants-christelijke school past bij de strijd van het confessionalisme als politiek-maatschappelijke stroming voor overheids subsidie. Door deze strijd om gelijke rechten was confessionalisme ook een emancipatiebeweging.

VERDIEPING

13

Bijvoorbeeld:

a Sinds de protestantse Reformatie (die de splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had) zagen protestanten en katholieken elkaar als tegenstanders, dus samenwerking was (historisch gezien) niet logisch.

b (1) Ze deelden een afkeer van de socialisten en liberalen, omdat deze partijen vijandig waren tegenover (politieke invloed van) godsdienst. (2) Liberale regeringen wilden alleen het neutrale, door de overheid gestichte openbaar onderwijs betalen en weigerden subsidie (financiële steun) voor bijzonder onderwijs. Veel gelovigen waren bang dat hun kinderen op de openbare school hun geloof zouden verliezen.

c Het is een huwelijk van een man met twee vrouwen (polygamie) en dat is bij christenen verboden.

d Socialisten wantrouwden confessionelen, die niet wilden dat arbeiders zich bij de socialisten aansloten.

14

Bijvoorbeeld:

Het censuskiesrecht vormde een drempel waardoor alleen vermogende mensen konden stemmen. Dit waren meestal de rijkere burgers die liberaal waren.

15

Bijvoorbeeld:

a Gehuwde vrouwen hadden geen recht op eigen vermogen, waardoor zij niet aan de verplichtingen van het censuskiesrecht konden voldoen. Ook ongehuwde vrouwen waren juridisch minderjarig als ze nog een vader of broer hadden.

b - Argument voor betrouwbaarheid: De bron is een autobiografie; de persoon beschrijft de gebeurtenissen waar ze zelf deel van heeft uitgemaakt en bevat zo informatie uit de eerste hand.

- Argument tegen betrouwbaarheid: Jacobs schreef zelf de herinneringen aan haar leven voor het publiek op. Het is dus goed denkbaar dat zij door een gekleurde feministische bril keek.

c Jacobs was de eerste vrouw die in Nederland een artsenstudie afrondde. Daarin was ze bijzonder, dus niet representatief. Maar in haar tijd waren meer vrouwen uit de rijke burgerij die een opleiding wilden volgen. Voor deze groep was haar verhaal wel representatief. Voor arbeidervrouwen echter bijvoorbeeld in het geheel niet.

8.5 DE SOCIALE KWESTIE

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

a het probleem van de slechte leef- en werkomstandigheden van de arbeiders

b - Arbeiders leefden dicht op elkaar armzalige woningen in de steden met een permanente smog. Schoon water ontbrak en de hygiëne was slecht.

- Het werk in fabrieken en mijnen was ongezond en onveilig. Elk jaar vielen er duizenden doden door ongelukken met machines en andere bedrijfsongevallen. Veel arbeiders verdienden net genoeg om in leven te blijven. Door hun lage loon moesten ook hun kinderen de fabriek in.

2

Bijvoorbeeld:

a Maar in de steden viel de armoede van arbeiders op doordat ze een grote groep vormden en door het enorme verschil met de groeiende welvaart van de burgerij en elite.

b - Liberalen vonden dat arbeiders als zelfstandige individuen verantwoordelijk waren voor hun eigen lot. Ze meenden dat de sociale kwestie vanzelf zou worden opgelost als de economie bleef groeien.

- Volgens socialisten was de armoede een gevolg van het kapitalisme. Vanwege de concurrentie hielden kapitalisten de lonen zo laag mogelijk. Armoede kon alleen verdwijnen als het kapitalisme werd afgeschaft.

- De confessionelen wezen het kapitalisme niet af, maar wilden de gevolgen wel verzachten. Volgens hen moesten arbeiders en werkgevers samen de sociale kwestie oplossen.

- Linkse liberalen stelden dat arbeiders zwak stonden tegenover hun werkgevers. Ze hadden ze geen kansen zich te ontwikkelen; de overheid moest daarbij helpen.

3

Bijvoorbeeld:

a (1) In Nederland verbood het Kinderwetje van Van Houten kinderen jonger dan twaalf te laten werken in fabrieken en werkplaatsen (1874).

(2) In Duitsland kwam een verplichte ziektekostenverzekering in, waardoor arbeiders bij ziekte een uitkering kregen (1883).

b (1) Door de economische groei nam intussen de armoede af.

(2) Arbeiders gingen samenwerken in vakbonden en dwongen daarmee hogere en betere arbeidsomstandigheden af bij werkgevers.

4

Bijvoorbeeld:

- In Groot-Brittannië 1842 stierven arbeiders in de stad jonger dan mensen uit hogere sociale groepen en mensen op het platteland. Een oorzaak hiervan was de armoede en de ongezonde leefomstandigheden van arbeiders wat gezien werd als sociale kwestie.

- In 1870 werkten in Gouda veel en erg jonge kinderen in fabrieken. Een oorzaak hiervan was armoede van hun ouders wat met de kinderarbeid werd gezien als sociale kwestie.

5

Bijvoorbeeld:

Armoede is er altijd geweest, maar is afhankelijk van de samenleving en de historische situatie. Tegenwoordig worden uitgaven aan telefoon, kabel, internet en elektriciteit als noodzakelijk beschouwd; allemaal zaken die in 19e eeuw nog niet bestonden. Verder blijkt uit bron 24 dat het percentage armen in Nederland lager is dan in andere westerse landen.

6

Bijvoorbeeld:

Op deze staan arbeiders onderaan als slachtoffers van de onderdrukking van machthebbers en de uitbuiting van kapitalisten. De armoede en slechte gezondheid (een liggend kind) van de arbeiders past bij de sociale kwestie. De rode vlag, de opgeheven armen en deze afbeelding als geheel passen bij het socialisme als emancipatiebeweging.

EINDOPDRACHTEN

7

3, 4, 2, 1, 5

8

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: In 1854 werd ontdekt dat cholera een kans kreeg door vervuild water en gebrek aan hygiëne. Daarom gingen steden waterleiding en een goede riolering aanleggen. Dat verbeterde de leefomstandigheden, een van de onderwerpen in de discussies over de sociale kwestie.

- ontwikkeling: De armoede van de snel groeiende arbeidersklasse leidde in de 19e eeuw tot discussie omdat deze erg verschilde van bij de groeiende welvaart van de burgerij en de extreme rijkdom van de kapitalistische elite.

- verschijnsel: Elk jaar kwamen grote aantallen fabrieksarbeiders en mijnwerkers om en raakten invalide door bedrijfsongevallen. Werkgevers voelden zich er niet verantwoordelijk voor dat huishoudens daarna zonder inkomen zaten. En doordat vooral tijdens een economische crisis arbeiders van de ene op de andere dag massaal konden worden ontslagen, werd de schrijnende armoede een sociaal vraagstuk.

- handeling van een persoon: Kamerlid Samuel van Houten zorgde voor een wet die verbood kinderen jonger dan twaalf te laten werken in fabrieken en werkplaatsen. Hoe om te gaan met kinderarbeid was een van de belangrijkste discussiepunten van de sociale kwestie.

- gedachtegang van een persoon: Volgens de Britse conservatief Disraeli viel de Britse samenleving uiteen in 'twee naties, de armen en de rijken, waartussen geen betrekkingen bestaan en geen sympathie'.

b Door mijn kennis van dit/deze kenmerkende aspect(en) begrijp ik beter waarom onderwijs en vrije tijd belangrijk zijn voor kinderen om gelukkig te worden.

HERHALING

9

A, B

10

B, C

11

A, B, D

12

Bijvoorbeeld:

Dit boek van Dickens uit 1839 gaat over een arm weeskind in Londen, een voorbeeld van de sociale kwestie in Groot-Brittannië.

VERDIEPING

13

Bijvoorbeeld:

Deze verhalen en afbeeldingen over zielige arbeiderskinderen wekten medelijden bij lezers en versterkten de opvatting dat er iets gedaan moest worden aan de armoede.

14

Bijvoorbeeld:

Bij het liberalisme. Smiles was voor vrijheid waarin iedereen zichzelf kan ontplooien.

15

Bijvoorbeeld:

Door de werkdag te bekorten tot acht uren werden de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders beter. Er was dan meer tijd voor slaap, vermaak en ontwikkeling.

16

Bijvoorbeeld:

De grafiek lijkt de uitspraak niet te ondersteunen. Al in de jaren voordat de foto werd gepubliceerd nam het percentage kinderarbeid in de VS af.

8.6 HET MODERNE IMPERIALISME

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

a Vertegenwoordigers van de Europese regeringen kwamen bijeen om afspraken te maken over de verdeling van Afrika in Europese koloniën.

b - Tot in de 19e eeuw hadden Europeanen in Afrikahandelsposten aan de kust, zoals Elmina van Nederlanders.

- (1) Door bezetting van gebied ontstonden kolonies, zoals Belgisch Congo. (2) Europeanen kregen een staat onder controle en maakten er een protectoraat van, zoals de Britten deden in Egypte.

c - Over de kaart van Afrika trokken Europeanen rechte grenzen, dwars door leefgebieden van volken.

- Het kolonialisme was soms gruwelijk. In Congo kwam de helft van de 20 miljoen inwoners om door hongers, ziektes en geweld, toen ze werden onderdrukt om zo veel mogelijk te produceren.

2

Bijvoorbeeld:

a - De Britten koloniseerden Canada, Australië en Nieuw-Zeeland, waar inheemse volken bezweken massaal aan ziekten of werden door kolonisten verdreven en gedood. De Europeanen vormden de meerderheid en kregen zelfbestuur, maar bleven deel uitmaken van het Britse rijk.

- In Azië heersten kleine groepen Europeanen over grote inheemse volken. Nederland breidde zijn heerschappij over heel Indonesië, waarvoor bloedige en langdurige oorlogen werden gevoerd.

b Japan werd geen kolonie doordat het industrialiseerde en zelf koloniën ging veroveren.

3

Bijvoorbeeld:

a (1) Door de industriële revolutie ontstond grote behoefte aan grondstoffen en afzetmarkten. (2) Voor agressieve nationalistes was het bezit van een koloniaal rijk een zaak van roem en eer. (3) Veel Europeanen meenden dat 'hogere rassen' over 'lagere' mochten heersen. (4) Idealistische Europeanen wilden de onderontwikkelde volken.

b (1) Door de opening van het Suezkanaal werd de reistijd naar de koloniën in Azië enorm verkort. (2) De uitvinding van het stoomschip verkortte de reistijden nog meer.

c De wapenindustrie produceerde steeds betere wapens, zoals machinegeweren waartegen Afrikanen en Aziaten machteloos waren.

d Inheemsen vochten in de koloniale legers en werkten voor Europese bedrijven. Inheemse vorsten en edelen mochten vaak aanblijven als ze het Europese gezag erkenden.

4

Bijvoorbeeld:

a - In Noord-Amerika bleven de VS onafhankelijk.

- In Midden- en Zuid-Amerika werden de meeste landen onafhankelijk.

- In Europa ontstonden onafhankelijke staten, zoals Griekenland.

- In Afrika werden bijna landen Europese kolonies.

- In een groot deel van Azië breidden Europeanen hun koloniën uit.

- Australië en Nieuw-Zeeland werden Britse koloniën.

b Vanaf 1865 kwam in Nederland de industrialisatie goed op gang. De behoefte aan grondstoffen en afzetgebied was een oorzaak van het imperialisme in dezelfde tijd.

5

Bijvoorbeeld:

(1) In grote delen van Afrika zijn Engels en Frans de voertalen (cultureel). (2) Oude economische en politieke (militaire) banden blijven nog steeds belangrijk. (3) Etnische conflicten in Afrikaanse landen zijn vaak een gevolg van het imperialisme (sociaal-cultureel).

6

Bijvoorbeeld:

Op de foto lopen een Indonesische en een Nederlandse gouverneur gearmd in Nederlands-Indië om hun samenwerking te tonen. In feite was de sultan ondergeschikt aan de gouverneur. Medewerking van vorsten en edelen maakte het imperialisme mede mogelijk.

EINDOPDRACHTEN

7

1, 4, 5, 2, 3, 6

8

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: Na een opstand in Namibië van de inheemse Herero in 1904, vermoorden Duitse troepen een groot deel van dit volk. Dit staat bekend als de eerste genocide (volkenmoord).

- ontwikkeling: De Europese expansie werd door de industriële revolutie versneld. De industriële revolutie leidde tot behoefte aan nieuwe grondstoffen en afzetmarkten.

- verschijnsel: Op Noord-Sumatra kreeg het Nederlands-Indische leger te maken met een bloedige guerrillaoorlog van de Acehse tegenstanders die hun onafhankelijkheid trachtten te bewaren.

- handeling van een persoon: Op uitnodiging van de Duitse kanselier Bismarck kwamen vertegenwoordigers van Europese regeringen in 1884 in Berlijn bijeen om afspraken te maken over de verdeling van Afrika in Europese koloniën.

- gedachtegang van een persoon: Een van de motieven voor het imperialisme, het brengen van de zegeningen van de westerse beschaving, werd door Kipling *the white man's burden* genoemd.

b Door mijn kennis van dit kenmerkende aspect begrijp ik beter welke leidende positie Europa in de wereld heeft gehad en hoe sommige Europeanen nog steeds een superioriteitsgevoel hebben ten opzichte van vroegere koloniën.

HERHALING

9

A

10

A, C

11

A, C

12

Bijvoorbeeld:

De foto toont een olieboring in Aceh. Aardolie was een belangrijke grondstof voor de Nederlandse industrie. Nederland voerde een langdurige oorlog om dit gebied onder controle te krijgen. Het gaat dus om imperialisme in verband met de industrialisatie.

VERDIEPING

13

a Afrika

b *Bijvoorbeeld:* Dat Afrikanen afwezig waren en niet mochten meepraten over de verdeling van hun werelddeel.

14

Bijvoorbeeld:

a - De foto maakt duidelijk dat de Belgen een luxe leven hadden in Congo en dat de Congolezen gehoorzaam aan hen waren.

- De prent maakt duidelijk dat de Belgen de Congolezen gruwelijk behandelden en uitbuiten en dat de koning daar rijk van werd.

b - De foto is waarschijnlijk gemaakt door een kolonist die dit goedkeurende beeld over het Belgisch kolonialisme wilde vastleggen en overbrengen.

- De prent is gemaakt voor een krant in België door een tekenaar die het Belgische kolonialisme afkeurde en dat standpunt wilde overbrengen in de krant.

15

Bijvoorbeeld:

a Ze vonden het onwaarschijnlijk dat Belgen zich zo hadden gedragen. De Britse consul was vertegenwoordiger van een concurrerende koloniale mogendheid en wilde Belgen misschien een slechte naam bezorgen.

b Heel betrouwbaar want het rapport komt overeen met de handboektekst en bron 29.

16

Bijvoorbeeld:

a De brief en de schoolplaat stemmen met elkaar overeen. Beide laten zien dat er fel verzet was van de inheemse bevolking tijdens de verovering van Lombok door het Nederlandsch-Indisch leger, dat het een ongelijke strijd was die (veel) slachtoffers maakte bij de inheemse bevolking.

b - De brief lijkt betrouwbaar wat betreft de Nederlandse houding en aanpak. Het is een primaire bron, waarin de officier gedetailleerd aan zijn vrouw beschrijft wat hij heeft meegemaakt. Misschien schepte hij een beetje op over de aantallen slachtoffers.

- De schoolplaat lijkt betrouwbaar wat betreft de felheid van beide strijdende partijen, ondanks dat het een secundaire bron is. Het beeld stemt overeen met bron 31.

c De schoolplaat is een subjectieve uiting van de opvattingen in Nederland in 1894. De schoolplaat is in Nederland kort na de gebeurtenis in 1894 geschilderd en uitgegeven voor het onderwijs. Door de compositie krijgen de superieur bewapende blanke militairen duidelijkere aandacht dan de beperkter en minder gedisciplineerd afgebeelde Indonesiërs. Kinderen in Nederland konden zich identificeren met de heldhaftige afgebeelde niet schietende blonde jongeman zonder helm, terwijl de meeste gewone KNIL-soldaten bruine Indonesiërs en Indo-Europeanen waren. Met de schoolplaat konden leraren de nationale trots over deze verovering onder hun leerlingen in Nederland versterken.

EXAMENTRAINING OVER DE TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

1

Bijvoorbeeld:

- Het loon van handwevers werd lager tussen 1797 en 1800.
- Door de industriële revolutie steeg het aanbod van textiel, waardoor de prijzen van textiel daalden, ook die van handgeweven textiel. Daardoor kreeg een handwever, die hetzelfde bleef produceren, minder loon van zijn baas.

2

Bijvoorbeeld:

- Voorstanders konden de nadruk hebben gelegd op de pracht en efficiëntie van de machines, die een hoge productie mogelijk maakten in deze keurige fabriek, waar arbeiders op vredige wijze aan het werk zijn.
- Tegenstanders konden zeggen dat de machines werkloosheid veroorzaakten onder handarbeiders en dat het werk eentonig en slaafs was.

3

Bijvoorbeeld:

- Magere kinderen reiken hongerig uit naar de tafel, waarop een rijk geklede en gezette vrouw een mollig kind voert.
- Oorzaak: Door prenten zoals deze 1840 vond meer discussie plaats over de sociale kwestie.
- Gevolg: Door de sociale kwestie werden meer prenten zoals deze getekend.

4

Bijvoorbeeld:

- Het stijgend aantal kiesgerechtigden in Nederland past bij de voortschrijdende democratisering.
- De snelle stijging vanaf 1887 was het gevolg van de opkomst van emancipatiebewegingen en politiek-maatschappelijke bewegingen zoals het confessionalisme.

5

Bijvoorbeeld:

- (1) Het uitbreiden van de Nederlandse macht, (2) het verspreiden van de Europese cultuur, zeden en het christendom en (3) het vergroten van de Nederlandse handel en welvaart.
- (1) Door de industrialisatie ontstond behoefte aan grondstoffen en afzetgebieden, waarvoor gebieden werden onderworpen. (2) Door de industrialisatie werd het onderwerpen beter mogelijk, bijvoorbeeld met stoomschepen en machinegeweren.

6

Bijvoorbeeld:

In de prent maakt de pastoor misbruik van zijn macht door de arme gelovigen onder druk te zetten hun kind naar de rooms-katholieke school te laten gaan, wat past bij de schoolstrijd. Dit maakte de tekenaar duidelijk in het onderschrift waarin dat de pastoor de vrouw bang maakt met de hel, en in de tekening door de tegenstelling tussen de weldoorvoede pastoor en de magere vrouw en kinderen.

7

Bijvoorbeeld:

Het directer besturen van de kolonie en de grotere invloed van het moederland vormden onderdeel van het modern imperialisme, waarvoor snellere communicatie nodig was tussen het moederland en de kolonie, wat door de telegrafiekabel mogelijk werd.

8

Bijvoorbeeld:

- Het beschrijven van fabriekswerk sluit aan bij: de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving.
- Het opkomen voor de fabrieksarbeiders sluit aan bij: politiek-maatschappelijke stromingen (socialisme) *of*: emancipatiebewegingen (arbeidersbeweging)

9

Bijvoorbeeld:

- De bron is voor de beantwoording van vraag 2 het meest bruikbaar, want door de aangrijpende stijl van de novelle / door de verspreiding van het boek werden meer mensen bewust gemaakt van de negatieve gevolgen van kinderarbeid in fabrieken.
- De bron is voor de beantwoording van vraag 1 minder bruikbaar, want het betreft een novelle en geen feitelijk verslag / de schrijver wil vooral zijn publiek boeien / overtuigen, waardoor de inhoud overdreven kan zijn.

EXAMENTRAINING OVER MEERDERE TIJDVAKKEN

10

Bijvoorbeeld:

- de tijd van ontdekkers en hervormers
- In de 19e eeuw ontstond discussie over de 'sociale kwestie' en over de vraag of het bestrijden van armoede een overheidszaak was.

11

Bijvoorbeeld:

- Mills schreef dat een getrouwde vrouw lijfeigene was van haar man. Ze kon geen eigen bezit hebben, een slaaf kon dat nog wel.
- Een slaveneigenaar kon zijn slaaf verkopen. Een man zijn vrouw niet verkopen.

12

Bijvoorbeeld:

- Een overeenkomst is dat in beide perioden werd gestreden voor gelijke rechten en kansen van de vrouw ten opzichte van de man.
- Een verschil is dat het in de eerste golf vooral om het kiesrecht ging, terwijl het in de tweede golf meer om het rollenpatroon en mentaliteit ging: een betere verdeling van (huishoudelijke) taken tussen man en vrouw.

13

Bijvoorbeeld:

- de tijd van voor de reformatie toen de overheidsschool christelijk was: tijd van steden en staten
- de tijd van de gereformeerde school in de Republiek: tijd van ontdekkers en hervormers, tijd van regenten en vorsten, tijd van pruiken en revoluties
- de tijd waarin de openbare school haar gereformeerd karakter verloren had: de tijd van burgers en stoommachines

14

Bijvoorbeeld:

- Continuïteit: In bron 44 is kinderarbeid in textielnijverheid in de tijd van steden en staten te zien. In de 19e eeuw was dat dus niet nieuw. Verandering: Vroeger werkten kinderen thuis onder leiding van hun ouders die de werktijden bepaalden. In de 19e eeuw werkten kinderen lange dagen in werkplaatsen en fabrieken onder leiding van opzichters.
- in bron 45 lijken er alleen maar kinderen te werken die worden afgebeeld door volwassen mannen in een fabriek. De tekenaar overdreef de strengheid van opzichters.

15

Bijvoorbeeld:

Een beetje subjectief, wat blijkt uit 'heilig' en 'Ze gaan allemaal tegelijk lunchen, of ze nu honger hebben of niet.'

16

Bijvoorbeeld:

- Bron A: Het dikke varken met de kroon die zegt dat zijn wil onze wet is past bij het streven van vorsten naar absolute macht in de tijd van regenten en vorsten.
- Bron B De vechtende varkens om voedsel en de tekst over 'vrije concurrentie' passen bij het industrieel kapitalisme dat ontstond door de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving in tijd van burgers en stoommachines.

- Bron C past bij de theorie van Marx en Engels die past bij de opkomst van het socialisme, een politiek-maatschappelijk stroming in de tijd van burgers en stoommachines.